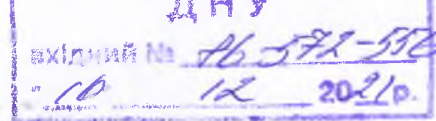

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію

Володимира Олександровича Кулікова

«Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.», поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України

Соціальні процеси є найбільш важливими й суперечливими з усіх аспектів людського буття, адже саме вони або забезпечують стабільність інших складників (політики, економіки, міжнародних відносин), або спонукають до трансформацій. Історія формування людських спільнот завжди привертала увагу як дослідників, так і широкого загалу, не може втратити актуальності, бо межує з поняттями «самоусвідомлення» й «самоідентифікації людських спільнот», розкриває причини сталих або кризових періодів, взаємовигідного співробітництва або конфліктів і революцій. Один із проявів багатогранної соціальної історії українських земель докладно розкрито в дослідженні «Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.». Автор аналізує заводські й шахтарські поселення комплексно, як соціальний феномен процесу економічної модернізації. Водночас, дослідження є прикладом фахового аналізу горезвісного в історичній науці «робітничого питання».

Сама постановка проблеми – «підприємства й суспільства» – сформульована автором дуже влучно і відбиває ідейний задум дослідника. Автор одразу визначає полярність процесів, але не обмежується тільки їхньою бінарністю й протистоянням, а розкриває широку палітру складних взаємин усіх зацікавлених сторін (власники підприємств, наймані управителі, робітники, державна влада, землевласники, дрібні підприємці) та багатьох соціальних реакцій (конвергенція, фрагментація, лояльність, протест тощо).

Структура дисертації В. О. Кулікова є вдалою, вона постає як єдине ціле. Роботу вибудовано у відповідності з окресленою метою та логікою дослідження за проблемним принципом: перший розділ – історіографія, джерельна база, методологічні засади дослідження; другий розділ – підприємства та їхні робітничі поселення; третій розділ – зацікавлені сторони та професійні спільноти; четвертий розділ – мешканці робітничих поселень; п'ятий розділ – завоювання лояльності працівників; шостий розділ – вияви нелояльності. Параграфи в межах цих розділів розкривають найважливіші аспекти порушеної проблеми. Привертають увагу майстерно підібрані назви розділів і параграфів, що викликає дослідницький інтерес (наприклад, *«концептуальна рамка дослідження»*, *«зацікавлені сторони й професійні спільноти»*, *«парадокси соціальної конвергенції та фрагментації»*, *«завоювання лояльності»*, *«вияви нелояльності»*).

Основний фокус дослідження автором зосереджено на трьох поселеннях: Горлівка, Юзівка й поселення при Дніпровському заводі (таке дослідницьке рішення варто було б скрупульозно обґрунтувати). У тексті справедливо зауважено, що «встановити точну кількість заводських та шахтарських поселень неможливо» (С. 26), але при цьому чомусь наводиться цифра «не менше від 200» без будь-якого роз'яснення чи посилання.

Автор дисертації вдало формулює предметно-об'єктне поле дослідження, належним чином обґрунтовує його хронологічні й географічні межі. Проте, на нашу думку, варто було б більш чітко роз'яснити авторське бачення понять «Донбас» та «Придніпров'я», адже саме вони фігурують в назві дослідження. Логічно вмотивованими є мета та дослідницькі завдання, їх реалізація зумовлює відповідну структуру дисертації.

Щодо наукової новизни, то дисертаційна робота В. О. Кулікова є завершеним дослідженням, у якому викладені авторські ідеї та науково обґрунтовані результати. Основними науковими результатами дисертації слід уважати те, що вперше в сучасній українській історіографії здійснено комплексний аналіз історії заводських і шахтарських поселень Донбасу та

Придніпров'я, показано процес виникнення й розвитку робітничих поселень на прикладі Юзівки, Горлівки та поселення при Дніпровському заводі, здійснено порівняльний аналіз умов життя в заводських та шахтарських поселеннях з умовами життя в сусідніх містах та селах.

Практичне значення дисертації не викликає сумнівів: його результати можуть бути використані для формулювання рекомендацій щодо індустріальної культурної спадщини в українських промислових містах. Автор сам зазначає, що «дослідження також уносить вклад у складніше та критичніше розуміння одного з найстаріших промислових регіонів сьогodнішніх України та Східної Європи» (С. 36), проте власне розуміння не наводить, залишаючи це, вочевидь, на розсуд читачів.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до науково-дослідної теми кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII–XX ст.). Історія Слобожанщини» (номер державної реєстрації – 0112U04753, шифр IST_6).

Історіографія теми поділена за тематико-хронологічним принципом: розвідки регіонального й загальноімперського масштабу та матеріали з історії Юзівки, Кам'янського та Горлівки. Аналіз стану наукової розробки проблеми зроблено цілісно й кваліфіковано, обрано доречний підхід від загального до конкретного. Вдалим є порівняльний аналіз історіографії теми за імперських і радянських часів із закордонними тенденціями тих же періодів (С. 48, 52–53). Наведений історіографічний аналіз відрізняють чіткість, скрупульозність, поміркованість та стриманість у судженнях, властива справжньому науковцеві, якій вмiє цінувати надбання попередніх поколінь.

Джерельна база дослідження є репрезентативною. Автор фахово поділяє її на чотири великі групи: писемні (діловодні, статистичні, періодичні, наративні, нормативно-правові і публіцистично-літературні матеріали), етнографічно-польові й усні, візуальні та речові. Обширність та

розмаїття наукових джерел дають підстави стверджувати, що дослідження базується на об'єктивних даних. Прикрою недоречністю вважаємо, що «Опис Дніпровського заводу» потрапив і до історіографії, і до джерельної бази дослідження (С. 59, 79).

Рецензоване дослідження є міждисциплінарним, ґрунтується на синтезі теорій і концепцій, поширених в економічній історії, історії праці, соціології, історичній антропології, політичних науках. Ґрунтовність методологічної бази, її майстерне використання, переплетіння різних підходів з одночасним невідступним слідуванням стратегічній меті дослідження, свідчать про зрілу працю рівня доктора наук. Автор вдало «пересипає» теоретичні положення фактами, підкріпленими посиланнями на численні джерела.

Виділимо найважливіші наукові й світоглядні положення, які містить дисертація В. О. Кулікова:

1. Локалізувавши своє дослідження регіоном Донбасу й Придніпров'я, автор проводить широкі історичні паралелі щодо процесу залучення трудових ресурсів, виникнення та розвитку поселень довкола містоутворюючих підприємств в інших країнах (наприклад, с. 108).

2. Повністю підтримуємо висновок здобувача, що «компаніям був вигідний міф про перетворення «голого степу» на сучасне технологічне суспільство як для створення позитивного публічного образу, так і для боротьби із зазіханнями на свій суверенітет», що надавало містоутворюючим підприємствам певне «моральне право на встановлення власних порядків на своїх територіях» (с. 109).

3. Дисертант наголошує, що проблема сезонності й високої плинності робочої сили так і не була подолана до кінця імперського періоду. Домінуючим залишався аграрний світогляд, а робота на промислових підприємствах підпорядковувалася ритму сільськогосподарських робіт (С. 109).

4. Важливим є висновок автора, що робітники не становили згуртованої спільноти, тому інтереси різних робітничих груп могли істотно різнитися

(сезонні / постійні, кваліфіковані / некваліфіковані, гірники / заводські працівники тощо), історично «не встигли» стати справжнім соціальним класом (С. 202).

5. Переломним моментом у створенні громадських об'єднань, і не тільки робітничих, стали «Тимчасові правила про товариства і союзи» від 4 березня 1906 р. (С. 199). Головним мотивом законодавців було створення умов для легального існування союзів робітників і позбавлення революційних партій підґрунтя їхньої діяльності. Вищі урядовці були впевнені, що «тим самим робітникам відкривається законний шлях для задоволення спільними зусиллями їхніх матеріальних і духовних потреб, а разом з тим послаблюється для них і спокуса ухилу в бік політики» (Ильинский К. Частные общества. Сборник законов, распоряжений правительства и решений Правительствующего сената. Рига: Б. и.; б. г. С. 95.). Саме цей документ фактично легалізував та активізував профспілковий рух у Російській імперії, який влада і після цього акту різноманітними заходами намагалася обмежити, але не змогла стримати.

6. Автор вдало проілюстрував гендерні зміни у робітничому середовищі, що відбулися на початку ХХ ст., особливо після 1914 р., а саме: зростання жіночої праці на промислових підприємствах. Спираючись на дані звітів фабричних інспекторів дисертант виділяє низку причин такої тенденції: економія на зарплатні й виплатах у разі непрацездатності, брак чоловічих рук у роки війни, а також залучення жінок як «спокійнішого та слухнянішого елемента» (С. 214).

7. У параграфі 6.2. «Страйковий рух» авторові вдалося вміло поєднати загальноімперські тенденції та місцеві процеси. Виділені в дослідженні періоди страйкового руху подані в залежності із соціально-економічними й суспільно-політичними процесами. Очевидною була тенденція, що чим більше працівники ставали промисловими робітниками, тим частіше вони вдавалися до активних форм протесту.

8. Важливим вважаємо висновок автора, що заводські й шахтарські поселення не були місцями «промислового феодалізму» з повним підкоренням робітників абсолютній владі корпорації. Відносини, що склалися між містоутворюючим підприємством і населенням можна назвати своєрідним «суспільним договором», коли мешканці поселень зберігали певну лояльність до корпоративної влади в обмін на забезпечення належного рівня зарплатні, умов праці, проживання та дозвілля (С. 375, 377).

Увесь текст дисертації супроводжує багатий фактологічний матеріал, який не переобтяжує текст, а наочно демонструє процес розвитку й трансформацій певних явищ і процесів. Авторіві вдалося простежити динаміку зростання чисельності населення робітничих поселень: Юзівки, Горлівки, Кам'янського (С. 116, 128, 136). Представлений текст рясніє ілюстративними, емоційно забарвленими цитатами учасників описуваних подій (наприклад, с. 116–117). Промовисті таблиці автором складено на підставі значної кількості джерел, їх аналітичної систематизації (С. 152, 157, 230, 278, 293).

Таким чином, одержані результати дослідження є важливими, значущими, складають авторський внесок в українську історіографію. Текст дисертації не містить несанкціонованих текстових запозичень без посилань на джерело.

Слід наголосити, що дисертація В. О. Кулікова написана українською літературною мовою, автор має власний легкий для сприйняття стиль: чіткий, логічний, стриманий і конкретний.

Разом з тим, до дисертації можна висунути кілька зауважень, які мають, скоріше, рекомендаційний характер:

1) Актуальність дослідження, наведена у вступі, дещо переобтяжена загальноісторичними положеннями й скоріше нагадує анотацію до усієї роботи, а саме актуальність помістилася лише в один абзац (с. 28).

2) Об'єкт дослідження вказано хронологічно вузьким (1870–1914 рр.), ніж тема дисертації (1870–1917 рр.) (С. 31).

3) Параграф 1.1. «Заводські та шахтарські поселення як концептуальна рамка дослідження» є важливим для розуміння понятійного апарату дослідження, автор роз'яснює тут сутність дефініції «заводське й шахтарське поселення» («корпоративне місто»), виділяє його типові риси. Але чи не доцільніше було б цим почати другий розділ? (проте, поважаємо авторський задум!).

4) У цьому ж параграфі автор аналізує поняття «корпоративне», «індустріальне», «робітниче» поселення в європейській та американській історіографії. Логічно запрошується питання: «А що з цього приводу в російській, українській історіографії?»

5) У дослідженні переважна більшість прикладів стосується трьох поселень (Юзівки, Горлівки та Кам'янського), які виникли довкола підприємств споріднених галузей, до того ж з великими обсягами виробництва. Можливо, більш доцільним було б проаналізувати поселення довкола різних за потужностями підприємств та ще й більш відмінних галузей (наприклад, транспорт, машинобудування, хімічні виробництва)? Тоді був би справжній статистичний зріз.

6) Автор має свій власний стиль наукописання, але як читачеві, хотілося б, щоб параграфи закінчувалися висновком автора, а не голими фактами з посиланнями.

7) Дисертація тільки б виграла, якби у висновках до розділів та загальних висновках до дисертації проявилось більше теорії та методології дослідження, вища ступінь узагальнення, наприклад: «життєвий цикл поселень», «етапи розвитку», «класифікація», «складники» тощо.

8) У підпункті «Солідарність і єдність» параграфу 4.4. не наведено жодного прикладу й жодного посилання, хоча зроблено досить серйозні висновки (С. 247–248).

9) Параграф 5.1. «Зарплата та штрафи» виглядав би більш цілісним, якби було використано поняття «реальної зарплатні», наведено сприйняття

рівня зарплатні самими робітниками. У параграфі наведено тільки дані офіційних джерел та діловодних матеріалів підприємств.

10) У параграфі 5.2. «Соціальне страхування робітників» доречним було б пригадати про застосування у 1907 р. в Харкові Медико-механічного інституту, одним із завдань якого було визначення ступеня втрати працездатності робітників.

11) Хотілося б роз'яснення сутності і хронологічних меж твердження «економічна і політична криза 1916–1918 рр.», яке на нашу думку є спірним.

12) Дослідження виглядало б більш завершеним, якби ґрунтовніше висвітлити період 1914–1917 рр.: як робітничі поселення переживали економічні труднощі, військові призови, кризу виробництва в роки Першої світової війни? Як на них позначилися події лютого й жовтня 1917 р.? Якими були суспільні настрої? Що змінилося в цей час у відносинах містоутворюючих підприємств та мешканців промислових поселень?

13) Параграф 6.4. «Політизація робітничого руху» хронологічно доведений чомусь тільки до 1913 р.

14) Логічним завершенням усього дослідження стали б «перспективи подальших досліджень», які беззаперечні і з огляду на тему, і з огляду на рівень фаховості автора.

Сформульовані вище зауваження зумовлені дещо іншим баченням окремих аспектів обраної проблеми і жодною мірою не применшують рівня дослідження, представленого здобувачем. Робота В. О. Кулікова є завершеним, самостійно виконаним дослідженням, у ході якого було отримано науково обґрунтовані результати, викладені у 40 наукових працях, з яких 2 монографії (одноосібна та колективна), 14 статей у фахових виданнях України, 3 статті у виданнях, що входять до наукометричної бази Scopus, що є достатнім для презентації науковій спільноті основних результатів дисертаційного дослідження. Апробація результатів дослідження вражає своїм географічним розмахом (м. Уппсала, Швеція; м. Франкфурт-на-Майні, Німеччина; м. Мюнхен, Німеччина; м. Едмонтон, Канада; м. Бухарест,

Румунія; м. Берген, Норвегія; м. Вашингтон, США; м. Відень, Австрія; м. Львів, Україна; м. Оксфорд, Велика Британія), хоч помітний певний дисонанс між заявленим у вступі переліком апробації та вказаними працями з апробації у списку публікацій автора (С. 16–17 та 36–37).

Анотація до дисертації містить усі необхідні структурні компоненти, чітко й конкретно розкриває її зміст. Автореферат відбиває основний зміст дисертації. У докторському дисертаційному дослідженні В. О. Кулікова матеріали його кандидатської дисертації не використано.

Усе вищевикладене дає підстави стверджувати, що наукове дослідження *«Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.»* є актуальною, цілісною та завершеною роботою, яка містить самостійні, раніше не захищені, науково обґрунтовані результати та відповідає «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 зі змінами, затвердженими Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р. та №1159 від 30 грудня 2015 р., а її автор – **Куліков Володимир Олександрович** – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, музеєзнавства
та пам'яткознавства

Харківської державної академії культури

Ірина ШАНДРА

